

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск I

Одеса 2010

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса, 2010. – 140 с.

У збірці представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від доби раннього християнства до Французької буржуазної революції.

Збірку «Libra» підготовлено в межах наукової теми кафедри: «Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу» (№ держреєстрації - 0106U012138)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 26 січня 2010 р., Протокол №4.

ISBN 966-96181-9-7

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

ЗМІСТ

Від редактора	4
Казаков Т.М. Дієта, прийнята Богоу: монтанізм Тертуліана та християнська традиція посту	5
Горнова І.С. Іоанн Скилиця та Михаїл Пселл як представники різних напрямків візантійської історичної традиції	19
Луговий О.М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть	30
Боровський О.С. Іспанський хроніст XVI ст. Франсіско Лопес де Гомара та його творчий доробок	59
Довгополова О.А. Особливості розуміння Біблійного закону в англійській тираноборчій думці (за матеріалами «Короткого трактату про політичну владу» Дж. Понета)	67
Радзиховська О.О. Іоанн Вільгельм Стукіус та його схолії до «Периплу» Понта Евксинського	78
Нємченко І.В. Політичне вчення Томаса Гоббса та антична культурна спадщина	89
Тоцький П.М. Проблема свободи віросповідання в діяльності Конституанти	100
Ізбаш-Гоцкан Т.О. Виникнення та діяльність Нумізматичного відділення Російського археологічного товариства	122
Аннотации – Abstracts	134
Перелік скорочень	139
Відомості про авторів	140

ДІСТА, ПРИЙНЯТНА БОГУ: МОНТАНІЗМ ТЕРТУЛІАНА ТА ХРИСТІЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ ПОСТУ

З початку II століття корпус античних джерел поповнюється такими важливими пам'ятками, як твори християнських письменників. Особливе місце серед них посідає перший церковний автор, що писав латиною, – Квінт Септимій Флоренс Тертуліан (близько 155 – після 220 р.). Багатогранність його творчості, інтерес до практичної сторони життя віруючих, а також безліч наглядних прикладів із повсякденного побуту як християн, так і імперського суспільства, – все це робить його трактати своєрідним дзеркалом, в якому відобразилась історія Карфагенської церкви та її язичницького оточення на рубежі II-III ст.

Тертуліан намагався регламентувати життя віруючих не лише у відповідності з ідеалами Нового Завіту, а й перевершити євангельську святість, що змусило його заглиблюватись в усі нюанси публічного та приватного життя. Власне, сенсом життя людини, в його розумінні, являлось невпинне служіння Богові і підготовка до Судного дня, аби зустріти його в стані максимальної чистоти та безгрішності. З 31 твору Тертуліана, що дійшли до нас, 18 присвячені безпосередньо завданню встановлення істинно християнського життя. Серед цих творів питання правильного харчування віруючих як формі релігійного служіння присвячено трактат «Про піст проти психіків»¹, написаний в так званий «монтаністський» період його літературної діяльності².

¹ Tertulliani De ieiunio adversus Psychicos / Opera omnia. – T.2. – Migne ed., in Parisiorum, 1866. – P.1003-1030.

² Вперше в християнській традиції поділ людей на духовних (πνευματικός) та душевних (ψυχικός) зустрічається у апостола Павла (1 Кор. 2:14,15; 3:1), який вважав перших, на відмінну від інших, здатними до сприйняття божественного одкровення. В свою чергу, Тертуліан, розрізняючи християн, пневматиками називав тих, хто вірував, що Дух – утішитель (παρακλητός), обіцяний Христом (Іоанн 14:16,17), являвся в пророцтвах Монтана та його супутниць, а психіками – членів Єпископальної церкви, які не признавали Параклета та жили не за духом, а за плоттю (Рим. 8:5).

Для творчості Тертуліана характерні дві особливості, що відрізняють його праці від робіт церковних письменників того часу, і які в повній мірі притаманні вказаному трактату. Це, по-перше, концепція про необхідність надлишкових заслуг перед Богом і, по-друге, підтримка Тертуліаном на пізньому етапі його життя монтаністського руху. Зупинимось більш детально на їх змісті. Так, вказана «концепція» Тертуліана полягає в його переконанні (прямо чи опосередковано вираженому в багатьох трактатах), що для людини, яка бажає мати тверду надію на Спасіння, недостатньо жити у відповідності з правилами, приписаними Новим Завітом. Для істинного християнина необхідно не лише дотримуватися заповідей Господніх, ясно даних в Писанні, але й докладати всіх зусиль, щоб виявляти і виконувати його волю приховану, що вгадується в натяках та інакомовленнях³. Таким чином, накопичений «багаж» заслуг повинен, на думку Тертуліана, перетворити Бога з кредитора віруючого в його боржника⁴.

Що стосується другої особливості, то, починаючи з творів, датованих 204-206 рр., більш жорсткі етичні та дисциплінарні вимоги Тертуліан підкріплює посиланнями на пророцтво Монтана та його супутниць Прискіли та Максиміли. Оскільки в догматичному аспекті монтанізм не вносив в християнське віровчення нічого нового, він не був ерессю з точки зору богослов'я, що довгий час дозволяло його прихильникам співіснувати в рамках Єпископальної церкви з іншими віруючими. Проте, наслідком палкого бажання Судного дня, котрий монтаністи, у відповідності зі словами Христа (Мф. 24:34) та одкровеннями їх пророків, чекали «з години на годину»⁵, була поява рис, які не лише виокремлювали їх з основної маси християн, але й створювали певні проблеми. Монтаністи проповідували як обов'язкову більш сувору дисципліну, чим та, що вважалась бажаною в Єпископальній церкві. Це виражалось у вимозі вдівства після смерті одного із подружжя, дотриманні целібату в шлюбі, недопущенні до покаяння тих, хто вчинив після хрещення «непростимі гріхи»⁶, і в більш довготривалих постах.

³ Тертуллиан. О целомудрии. – СПб., 1849. – Кн. 2. – С.100,103. Его же. Послание к жене. – С.219.

⁴ Тертуллиан. О покаянии. – СПб., 1849. – С.62.

⁵ Тертуллиан. О воскресении плоти – М., 2004. – С.34.

⁶ Поклоніння ідолам, вбивство та перелюбство.

Вказані принципи були б цілком терпимі Церквою в якості індивідуальних аскетичних подвигів, не нав'язаних більшості, але ригористичні прихильники «нового пророцтва», поперше, постійно дорікали віруючим в недостатній святості, подруге, своїм екстремізмом в прагненні мученицької смерті та небажанням йти на будь-які компроміси створювали перешкоди для спокійного існування Церкви, й по-третє, що саме неприйнятне, – піддавали сумніву святість та легітимність її ієрархії.

У творчості Тертуліана послідовно можна простежити всі аспекти, які виділяли прихильників монтанізму з загальної маси віруючих, що врешті призвело до його конфлікту з єпископатом. Так, поки Тертуліан вимагав, навіть з посиланням на фригійських пророків, від християн бути «такими ж святими, як Бог святий», він міг бути пресвітером Єпископальної церкви⁷, та коли невдовзі став виступати із заявами, направленими проти єпископату⁸, він був змушений або відкрито пристати до промонтаністської течії всередині Карфагенської спільноти, вступивши в полеміку зі своїми поміркованими єдиновірцями вже у значно більш різкому тоні, або приєднатися до монтаністської спільноти, відділившись від ортодоксальної⁹.

Актуальність даного дослідження визначається недостатньою вивченістю у вітчизняній історичній науці як творчого спадку Тертуліана, так і історії посту в християнському житті. Мабуть, за останні сто років єдиним, хто звернувся до теми, яка об'єднала ці два аспекти, був професор Московської духовної академії архимандрит Іларіон, який опублікував в 1914 р. статтю «Пісне та піст. Сторінка з історії церковної дисципліни»¹⁰. У радянській та пострадянській українській, а також російській історіографії досліджень, спеціально присвячених даній тематиці, наскільки відомо автору, немає.

⁷ Св. Ієроним. О знаменитых мужах / Тертуллиан. – <http://mystudies.narod.ru/library/h/hieronimus/>

⁸ Тертуллиан. О целомудрии. – С.121. Tertulliani De pudicitia / Opera omnia. – Т.2. – Migne ed., in Parisiorum, 1866. – Р. 1031-32.

⁹ Тертуллиан. Против Праксея. – СПб., 1849. – Кн.4. – С.129.

¹⁰ Архимандрит Илларион (Троицкий). Постное и пост. Страничка из истории церковной дисциплины // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. - 1914.- №3.

Метою даної роботи є дослідження впливу трактату «Про піст проти психіків» на формування християнської традиції посту. Завданням даної статті є вивчення практики посту в християнстві, що передувала появі трактату, виявлення причин, через які він був написаний, сутність полеміки Тертуліана з Єпископальною церквою з цього приводу, а також обґрунтування його положень, що стосуються форми посту та введення нових харчових обмежень. Дослідження обмежується розглядом практики всезагальних постів, не поширюючись на випадки посту як засобу покаяння або посту перед прийняттям хрещення.

Утримання від їжі як складова частина особистого чи суспільного релігійного служіння існувало задовго до появи християнства. Подібна практика була прийнята і в деяких язичницьких культурах¹¹, і в іудаїзмі, з якого, зокрема, християнам і була знайома ідея посту як жертви, а також засобу покаяння, очищення та здобуття заслуг перед Богом. Розглядаючи старозавітні витоки традиції, необхідно відзначити, що, з одного боку, в іудейському календарі всезагальних постів не було¹². Зазначені в Старому Завіті випадки посту були або вираженням персонального звернення до Бога у вигляді покаяння, трауру чи ритуального очищення, або проголошеними для всього Народу у виняткових випадках для отримання Божої милості (1Сам.7:6; Йона 3:5-10; 1Цар.21:27-29; Суд. 20:26; Езр. 8:21-23). З іншого боку, правочинний іудей все життя проводить в пості особливого роду, оскільки Закон Мойсея назавжди заборонив «обраному народу» споживати певну їжу (Лев. 11:2-22).

В первинному християнстві, на відмінну від іудаїзму, суворох харчових обмежень практично не існувало. Христос канонічних Євангелій не приписував постів своїм учням, за виключенням фрази про те, що вони будуть поститись, коли Його заберуть від них (Мт. 9:14-15). Хоча сорокаденний піст і передував його земному служінню (Мт. 4:2), іудеї не лише докоряли Христа в тому, що Він та його учні не постяться, а навіть називали його людиною, що полюбляє їсти та пити (Мт. 11:19).

¹¹ Porphyry of Tyre. On Abstinence from Killing Animals. –

www.animalrightshistory.org/animal-rights-library/porphyry/animal-food-bk1.htm

¹² Означеного в книзі пророка Захарії посту (Зах. 8:18-19) з III ст. до н.е. дотримувалися лише фарисеї. За часів Ірода Великого Йосиф Флавій нараховує не більше 4000 фарисеїв (Іудейська війна - 14:162).

Оскільки протягом першого століття існування християнства багато навернених продовжували дотримуватись старозавітної традиції посту, апостоли не лише неодноразово нагадували про те, що жертва Спасителя звільнила християн від ярма Закону (Діян. 10:11-16; 1Кор. 10:25), але й спиняли існуючу в багатьох общинах практику наслідування іудейських норм харчування (Колос. 2:16). Єдине виключення, яке приписує утримуватися від крові та ідоложертвенного, також дано в далеко не категоричному тоні (Діян. 15:29; 1Кор. 10:27).

Невдовзі ситуація почала змінюватися, і якщо піст ще в апостольський час був справою індивідуальною, то, вочевидь, з першої половини II ст. в християнських общинах з'являються особливі дні для посту. В «Дідахе» повідомляється про дотримання постів по середах та п'ятницях як днях, пов'язаних з хрестними муками Спасителя, а також посту перед прийняттям хрещення¹³. В «Пастирі» Єрми говориться, що в день посту з самого ранку необхідно йти на молитву, не ївши нічого, окрім хліба та води¹⁴. Самими останніми даними перед появою трактату Тертуліана, що розглядається, є свідчення Іринія Ліонського. Він відзначає, що християни, які готуються до Великодня, постились день або два, причому розбіжності в тривалості посту з'явилися «не в наш час, а набагато раніше у наших прашурів»¹⁵.

На підставі наведених вище свідчень можна визначити, що до початку III ст. в християнських общинах існувало два щотижневих пости, так званих «стояній» (stationes): середа як день, в який Христа взяли під варту, та п'ятниця – як день його страсти. В ці дні більшість віруючих або повністю утримувались від їжі та питва, або обмежувались хлібом та водою до трьох годин дня – часу смерті Спасителя. Окрім цього, існував звичай повністю утримуватися від прийняття їжі протягом одного чи декількох днів перед Великоднем. Цей піст, як вказує св. Іустин (II ст.)¹⁶, походить від звичаю ритуального очищення перед хре-

¹³ Дідахе / Писания мужей апостольских. – СПб.: Амфора, 2007. – С. 24-25.

¹⁴ Ерма. Пастырь / Писания мужей апостольских. – СПб.: Амфора, 2007. – С.306.

¹⁵ Евсевий Памфил. Церковная история. – Кн.5, гл.23:12. – www.mystudies.narod.ru/library/e/eusebius/he/book05

¹⁶ Иустин Философ. Апология (I, 61). – www.mystudies.narod.ru/library/j/justin/apology1.htm

щенням, що мало місце в ранній Церкві у Великодній тиждень, коли члени общини, щоб підтримати тих, хто готувався до обряду, постились разом з ними. Із повідомлень Тертуліана та Іполита Римського слідує також, що всі ці пости не були обов'язковими приписами, а додержувались за бажанням віруючих¹⁷.

Разом з тим в ранній Церкві слово «піст» не означало утримання від яких-небудь визначених продуктів харчування. Піст найчастіше розуміли як повне утримання людини від їжі, а в деяких випадках і від води, до певної години. До часу написання трактату (217 р.) в практиці християнського посту не було чітко визначених загально-церковних правил. Одні церкви постились більш суворо та триваліше, інші менш. Все залежало від рівня аскетизму настоятелів та традиції, що склалася в окремо взятій спільноті.

Та все ж більш сувора аскеза, якій слідували прихильники «Нового пророцтва», викликала обурення та звинувачення в необґрунтованих нововведеннях в церковну дисципліну з боку ортодоксальних кіл Єпископальної церкви¹⁸. Розбіжності, що виникли відносно правил дотримання посту, і послужили причиною появи трактату, спеціально присвяченого цій проблемі. «Про піст проти психіків» був написаний Тертуліаном в той час, коли автор, що симпатизував монтанізму, вже не лише ділив християн на духовних та душевних (*psychicos*), але й обмежував себе в висловах, викриваючи моральний образ останніх¹⁹. Структура роботи Тертуліана спонукала деяких науковців висловити думку, що трактат було написано для спростування твору, що не дійшов до нас, автор якого звинувачував монтаністів в єретичних інноваціях відносно правил посту²⁰. Загалом но-

¹⁷ Ипполит Римский. Апостольское предание. – www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/IppRim

¹⁸ Hippolitus. Refutation of All Heresies (VIII, 19; X, 25). – <http://www.newadvent.org/fathers/0501.htm>

¹⁹ Відсутність даних про існування окремої монтаністської церкви в Карфагені в даний період змушує припускати, що полеміка велась всередині общини, що поділилась на меншість тих, хто визнавав істинність пророцтв монтанізму та його суворої дисципліни, і більш помірковану більшість, яка виступала проти монтаністського ригоризму.

²⁰ Архимандрит Илларион. Указ. соч.; Rolfs E. Urkunden aus dem antimontanistischen Kampfe. – Leipzig, 1895. Обидва дослідники вважають, що

вих правил, як впливає з тексту, було небагато. Тертуліан, відстоюючи монтаністську точку зору щодо посту, захищає від цькування опонентів лише три положення. По-перше, щоб в середу та п'ятницю піст продовжувався до вечора, а не закінчувався о третій годині дня. По-друге, дотримання один раз на рік (за винятком суботи та неділі) двотижневого сухоїдіння (хѳоrphagia), під яким на основі свідчень Тертуліана ми можемо припускати дієту, що виключала м'ясо, вино, соковиті плоди, а також їжу, яка піддавалася кулінарній обробці. По-третє, обов'язковість цих правил для всіх віруючих²¹.

Завдання захисту цих положень, що стояла перед Тертуліаном, була достатньо складною, оскільки проти нього були і Святе Письмо, і традиції, що склалися в церкві. Нагадаємо, що в Євангеліях немає ніяких вказівок на необхідність обов'язкового утримання від будь-яких продуктів харчування. Христос навчав, що не те оскверняє людину, що до уст входить, а те, що з них виходить (Мт.15:11; Мк.7:15), а Його слова про те, що учні його будуть поститися, коли він піде від них, легко оспорити фактом його воскресіння і повернення до своїх послідовників через три дні після страти (Мт. 28:17-20). Більше того, Апостоли в своїх приписах відносно їжі категорично вказують на те, що християнин може не обмежувати себе в її виборі (Діян. 10:11-16; 1Кор.10:25,26). Ускладнював це завдання також і той факт, що опоненти Тертуліана не визнавали як аргумент богонатхненність пророцтв Монтана, Прискіли та Максиміли, які були джерелом нововведень.

Та все ж в 17 розділах свого трактату Тертуліан намагається обґрунтувати нові правила посту. Підкреслюючи, що монтанізм не має догматичних розбіжностей з християнським віровченням²², він наводить багато сюжетів із Святого Письма, переважно Старого Завіту, що демонструють як необхідність посту, так і згубні наслідки його відсутності. Всі ці приклади, що займали більшу частину трактату, були призначені навіяти читачу розуміння тієї високої цінності, яку піст має в очах Бога, і

автором, якому опонував Тертуліан, був, скоріш за все, римський єпископ Каліст (217-222 рр.).

²¹ Tertulliani De ieiunio adversus Psychicos (1:4).

²² Ibid. (1:3)

тим самим створити основу для запровадження нових, більш суворих та тривалих постів.

Так, на думку Тертуліана, піст, по-перше, пом'якшує гнів Божий. Самуїл примирив народ ізраїльський з Богом через піст (1Сам.7:6). Бог пощадив Ніневію за її каяття, поєднане з триденним постом (Йона 3:5-10). Грішний Ахав постився, і Бог змиловився над ним та відклав своє покарання (1Цар.21:27-29). Крім цього, піст – дієвий засіб для отримання бажаного від Господа: Анна, дружина Елкани, постом виблагала собі сина у Бога (1Сам.1:1-2;7-20). По-третє, піст сприяє вигнанню найбільш лихих духів (Мт. 17:21), дає дар тлумачення снів²³ та пророцтва майбутнього (Дан. 10:3-5). «Сам Христос після хрещення постився в пустелі, хоча міг зробити Собі хліби з каміння (Мт. 4:2)²⁴. Також апостол Павло говорить про свої подвиги та часті пости» (2Кор. 11:27)²⁵. Піст, як свідчать приклади Мойсея (Вих. 34:28) та Ілії (1Сам. 19:8), наближує людину до Бога. Нарешті, оскільки «Сам Бог Вічний живе без їжі», то «сама людина під час посту стає рівною Богу»²⁶. Напроти, першими жертвами свого неутримання пали Адам та Єва: «Адам отримав від Бога заповідь не їсти плодів дерева пізнання добра та зла, але їв, і через те загинув»²⁷. Через свій апетит Ісав втратив право первородства (Бут. 25:30-34). Окрім того, насичення тіла прямо пов'язане з хітно та часто виступає її безпосередньою причиною (1Кор. 10:7-8; Вих. 32:6-7). Всі ці приклади, пише Тертуліан, – «вочевидь невідомі тим, кого обурюють наші дії; або відомі лише небагатьом грамотним, що неухважно вивчали Святе Письмо, серед величезної купи неосвічених, самовдоволених психіків»²⁸.

Невмінням правильно трактувати Письмо Тертуліан пояснює і помилку його опонентів, які стверджували, що «стояння» повинні закінчуватися о третій годині дня²⁹. На його думку, припиняти піст слід не в час смерті Христа, а в час його поховання: «ми постимося до пізньої години, очікуючи часу похо-

²³ Ibid. (7:7)

²⁴ Ibid. (8:2)

²⁵ Ibid. (8:4)

²⁶ Ibid. (6:5)

²⁷ Ibid. (3:2)

²⁸ Ibid. (11:1)

²⁹ «Дев'ята година» у Святому Письмі.

вання Господа, коли Йосиф забрав та поховав тіло»³⁰. Свою думку Тертуліан підтверджує прикладами Саула (1Сам. 14:24-26), Даниїла (Дан. 9:21) та Давида (2Сам. 3:35), які утримувалися від їжі до вечора. З цього можна побачити, що Богу прийнятний більш тривалий піст. «Ці аргументи, - пише автор трактату, - ми наводимо для тих, хто вважає, що вони діють згідно прикладу Петра (Діян.3:1), прикладу, в якому вони не розібралися»³¹.

Ще одним способом доведення, що Єпископальна церква не вірно трактує Святе Письмо, стає концепція Тертуліана про необхідність надлишкових заслуг перед Господом як критерію, за яким праведники будуть відділені від решти в день Страшного Суду. Так, якщо після потопу і було дозволено їсти практично все (Бут. 9:3-4)³², Тертуліан задається питанням, чому і з якою метою Бог допустив подібну вседозволеність, пропонуючи відповідь: «Бог хотів створити людину вільною, щоб вільним утриманням вона могла спокутувати вину свого попереднього неутримання»³³. Подібним чином Тертуліан доводить наявність таємної волі Господа, даної в посланнях Апостола, що дозволяють християнам їсти все, що продається на торгах (1Кор. 10:25), оскільки «царство Боже не їжа і не пиття» (Рим. 14:17) і слабкий, якого у вірі приймати належить без суперечок, «їсть зелень», хоча інший «вірить, що можна все їсти» (Рим. 14:1-2).

Захищаючи двотижневе сухоїдіння, Тертуліан посилається на «Даниїла та інших юнаків, які харчувалися рослинною їжею, але були красивішими від інших та вищими в духовних обдаруваннях» (Дан. 1:12-15)³⁴. Апостол Матей споживав в їжу лише хліб, фрукти та городні овочі без м'яса. Іоанн Хреститель поширив утримання далі та харчувався акридами та диким медом (Мт. 3:4; Мк.1:6). Відносно вина та м'яса Апостол прямо говорить: «Добре не їсти м'яса і вина не пити» та не робити нічого такого, «через що твій брат спотикнувся б» (Рим. 14:21). Здається, єдине заперечення в даному пасажі у Тертуліана викликає слово «добре», яке, на його думку, необхідно замінити на «необхідно». Якщо апостол Павло і дозволяє Тимотею через

³⁰ Tertulliani De ieiunio adversus Psychicos (10:1-2, 7).

³¹ Ibid. (10:2-5)

³² Окрім крові, як вмістилища душі.

³³ Ibid. (4:4)

³⁴ Ibid. (9:2)

хворобу пити вино (1Тим.5:23), утримання, коли немає необхідності в вині, буде гідно оцінене Богом³⁵.

Слова апостола Павла про те, що «їжа не наближає нас до Бога, бо чи їмо ми, нічого не здобуємо, чи не їмо, нічого не втрачаємо» (1Кор 8:8), на думку Тертуліана, ясно говорять, що коли ми їмо, то втрачаємо прихильність Божу, а коли не їмо, то набуємо багато. Оскільки «вихуділа плоть довше буде залишатися нетлінною в гробниці, вона швидше підніметься в Судний День і через вузькі ворота спасіння їй пройти буде легше»³⁶. До того ж, «знесилений вигляд та покора практикуючих сухоїдіння не лише виганяють страх, наближують до Бога та роблять людей володарями таємниць», але й готують віруючого до обтяжень та обмежень. Саме тому подібна дієта надзвичайно корисна в час гонінь. «Плоть не дасть матеріалу для мук з того часу, як вона в панцирі простої висохлої шкіри, і в кожусі панцирному зустрічає пазурі», в той час як «перегодований християнин буде більш приємний ведмедам та левам, ніж Богу»³⁷.

Загалом Тертуліан, полемізуючи з Єпископальною спільнотою, виступав не стільки за суворість (прикладі як окремих праведників, так і цілих течій в ранньому християнстві свідчать, що правила, які він захищав, не були самими жорсткими), скільки за порядок та регламентацію традиції. Основна думка Тертуліана полягала в тому, що в Церкві не повинно бути місця свавілля, яке ригорист, що виріс в сім'ї центуріона та пройнявся духом римського права, не міг терпіти в «таборі Бога».

Залишаючи осторонь риторичні звинувачення автора трактату, що для членів Єпископальної церкви «Богом є їх живіт, Святим духом – аромат приправ», і що «їх молодь спить зі своїми сестрами»³⁸, головне звинувачення Тертуліана – що вони не поважають Господа, коли постяться довільно, та «живуть на хлібі та воді коли і як кому заманеться»³⁹. Він вважає, що піст повинен бути узаконений: «Психіки говорять, що ці речі робляться за вибором, а не за вказівкою, але невже людському бажанню має бути наданий більший простір, ніж Божественній

³⁵ Ibid. (9:9)

³⁶ Ibid. (17:7)

³⁷ Ibid. (17:9)

³⁸ Ibid. (17:3)

³⁹ Ibid. (13:2)

могутності!» «Треба бути вільним від світу, а не від Бога!» - на-
полягає Тертуліан, продовжуючи: «мій обов'язок виконувати
без додаткового обмірковування вказівки мого Господа, як акт
поваги до Нього. Та я повинен не лише заплатити борг покори
Йому, але також шукати прихильності Його»⁴⁰. Виходячи з по-
дібної аргументації, Тертуліан вважає, що його трактатом дове-
дено не лише давність постів, сухоїдіння та тривалих «стоянь»,
але і їх користь та необхідність. «Не є новим те, що було завжди.
Не даремно те, що корисне»⁴¹.

Досить очевидно, що заперечення, спрямовані проти
правил, які захищав Тертуліан, відбувалися не через те, що Цер-
ква було принципово проти значної суворості та всезагальності
посту, а тому, що у витоках цієї реформи лежали монтаністські
пророцтва, які не визнавалися нею. Варто зазначити, що хоча
проти Тертуліана були і Новий Завіт, і звичаї, і джерело прин-
ципів, що він пропагував, все ж за нього була загальна тенден-
ція, провідником якої він виступав на латиномовному Заході. Ця
тенденція виражалася як в аскетичній практиці поважних хрис-
тиянських праведників, так і в педагогічній теорії церковних
проповідників. Сучасник Тертуліана Климент Олександрійський
писав, що «найтяжчим з усіх падінь є те, коли неминуча любов,
ця мешканка небес, буває скинута з небес на землю в супові
страви», рекомендуючи християнам «цибулю, оливки, різні види
овочів, молоко, сир, фрукти та безліч інших страв, приготованих
без дратівливих приправ», вважаючи, що «до числа страв, при-
готованих для нас, відносяться особливо ті, що можна з'їсти в
той же час, не запалюючи вогню»⁴².

Хоча обов'язкові, більш тривалі пости, що відстоював
Тертуліан в трактаті, і окремі обмеження на продукти харчуван-
ня в дні посту піддавались на початку III ст. осуду з боку епис-
копату, в подальшому можна прослідкувати поступове їх запро-
вадження в церковну дисципліну. Так, до середини III ст. піст
перед Великоднем, відповідно до «Дидакалії апостолів»⁴³ та

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Ibid. (11:1)

⁴² Климент Александрийский. Педагог (II, 1). –

http://www.mystudies.narod.ru/library/c/clem_alex/tutor1.htm

⁴³ Апостольские постановления. –

http://www.krotov.info/acts/04/2/constit_apost.htm

послання Діонісія Олександрійського (260 р.)⁴⁴, продовжувався вже 6 днів. 330-м роком датується старовинна беззаперечна вказівка на сорокаденний піст перед Великоднем⁴⁵. Монтаністи, не бажаючи щоб Єпископальна церква перевершила їх в святості, також зробили свої пости тривалішими. Св. Ієронім, пояснюючи відмінність монтаністської дисципліни від церковної, в кінці IV ст. пише: «ми дотримуємось одного сорокаденного посту, а вони влаштовують три сорокаденних пости в рік, так якби три спасителі постраждали»⁴⁶.

Нарешті, в другій половині IV ст. з'явився такий бажаний для Тертуліана припис обов'язкового дотримання посту в Церкві. Так, якщо сучасний Тертуліану Іполит Римський, описуючи апостольські приписи, вказує: «священники та миряни нехай постяться, коли забажають»⁴⁷, вже через півтора століття канонізовані Церквою «Апостольські правила» призначають найбільш суворе для віруючих покарання за порушення дисципліни харчування: «Якщо хтось, єпископ, чи пресвітер, чи диякон, чи іподиякон, чи читець, чи співак не поститься в святую чотиридесятницю перед Великоднем, чи в середу, чи в п'ятницю, якщо це не пов'язано з неміччю тілесною – буде звержений. Якщо ж мирянин – буде відлучений»⁴⁸.

Слідом за збільшенням тривалості посту в церковне життя поступово увійшло сухоїдіння в тій чи іншій формі, оскільки знаходитись на хлібі та воді протягом 40 днів для більшості віруючих було досить важко. Сократ Схоластик у V ст. наступним чином описує пісну дієту: «одні утримуються від споживання різного роду тварин, інші з-поміж всіх одухотворених споживають лише рибу, а деякі разом з рибою їдять і птицю, стверджуючи що птиця, за сказанням Мойсея, також вийшла з

⁴⁴ Каноническое Послание Дионисия Александрийского к Еп. Василиду. – <http://www.krotov.info/acts/canons/03/0260dion.html>

⁴⁵ Афанасий Александрийский. Пятое праздничное послание // Творения. – Т. 3. – Свято-Троїцька Сергієва Лавра, 1903. – С. 425-432.

⁴⁶ Ієроним Стридонський. Письмо к Марцелле // Творения святых отцов западных. – Т.1. – Киев, 1893. – С. 213.

⁴⁷ Іпполит Римський. Апостольское предание. – www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Article/IppRim

⁴⁸ Апостольские правила / Правило 69. – <http://www.agioskanon.ru/apostol/001.htm>

води, одні утримуються навіть від плодів та яєць, інші харчуються лише сухим хлібом, деякі і того не приймають, а постяться до 9-ї години, після чого вживають будь-яку їжу»⁴⁹. А вже в наступному, VI ст., відповідно до коментарів на «Номоканон» Іоанна Постника, до вищезгаданого апостольського правила додано: «бо і в ці дні (середа та п'ятниця) подібно святій чотиридесятниці нам встановлено сухоїдіння»⁵⁰; Так, «з часом поняття про піст підмінили поняттям пісного»⁵¹, яке замінило повне утримання від їжі в обов'язкові дні посту в монастирських установах Західної церкви і увійшло у всезагальну практику Східної.

Що стосується теоретичного обґрунтування необхідності посту в християнському житті, то на початку V ст. воно знайшло собі місце в трактаті «Про користь посту»⁵², в якому св. Августин повчав віруючих: «Чим більше днів посту, тим краще його зцілювальна дія; чим триваліше утримання, тим рясніше здобувається спасіння. У дні посту, в основному, Божество стає милостивим, а благочестя нагороджується»⁵³. Навіть в цьому короткому уривку неважко помітити, що найбільш авторитетний з західних отців Церкви користується такими ж категоріями, що і його неканонізований попередник.

Таким чином, розглядаючи питання про формування та розвиток християнської традиції ритуального утримання від їжі, ми бачимо, що на протязі декількох століть, які минули з часу публікації трактату «Про піст проти психіків», Єпископальна церква поступово прийшла до тієї форми посту, яку на початку III ст. відкидала як таку, що суперечить Святому Письму та має своїм джерелом лжепророцтво. Можливо, було б перебільшенням стверджувати, що трактат, написаний у ворожому до Єпископальної церкви тоні, привів до таких суттєвих змін. Проте, не

⁴⁹ Сократ Схоластик. Церковная история. – М., 1996. – С.229.

⁵⁰ Вальсамон. Изъяснение священных и божественных правил Святых и Всехвальных Апостол и священных соборов Вселенских и поместных или частных и прочих святых отец. – www.agioskanon.ru/sintagma/013
Номоканон. – <http://www.kopajglubze.boom.ru/kormczaja.htm>

⁵¹ Архимандрит Илларион. Указ. соч.

⁵² St. Aurelii Augustini De utilitate jejunii. –

http://www.augustinus.it/latino/utilita_digiuno/index.htm

⁵³ Ibidem.

варто й недооцінювати роль Тертуліана, твори якого довгий час були єдиною доступною латиномовним читачам християнською літературою. Так чи інакше, імпліцитний вплив Тертуліана відчувається в творах всіх наступних християнських латинських авторів аж до Августина. Наслідком творчого спадку Тертуліана стали риси, притаманні римському праву та військовій дисципліні, що поступово увійшли в церковне життя. На наш погляд, це чітко видно на прикладі канонізації правил посту, коли проповідувана Христом євангельська свобода через перо юриста з сім'ї римського центуріона потрапляє в подальшому вченні Церкви в рамки уставу та закону. Уставу вже не армійського, а монастирського, і закону вже не іудейського чи римського, а канонічного.